

СЕМАНТИКО-СЛОВОТВІРНА ХАРАКТЕРИСТИКА КОМПОЗИТНИХ ІННОВАЦІЙНИХ ІМЕННИКІВ У РОМАНІ «ПРАВДА І КРИВДА» М. СТЕЛЬМАХА

Стаття присвячена розгляду іменникових індивідуально-авторських новотворів у романі «Правда і кривда» М. Стельмаха. Проаналізовано семантику та структуру складних лексичних інновацій. Виявлено оцінно-експресивне забарвлення авторських неологізмів у романі.

Ключові слова: новотвір, авторський неологізм, лексичні інновації, неолексема, складне слово, композит, юкстапозит.

Постановка наукової проблеми та її значення. Одним із актуальних проблем сучасної лінгвостилістики є вивчення індивідуально-авторських неологізмів, які в художньому мовленні посідають помітне місце і сьогодні викликають посилений інтерес дослідників.

Індивідуально-авторське словотворення – це багате і «живе» джерело збагачення виражальних засобів мови, оскільки авторським неологізмам властиві семантико-естетична гнучкість та поліфункціональність у художньому мовленні. «Кожен автор привносить в оповідь свій тон, свої інтонації (філософсько-медитаційні, епічно-фольклорні, усно-розмовні тощо), послуговується своєю образною системою. Індивідуально-художня манера письма окремих письменників характеризує мовний контекст усєї епохи, рівень розвитку літературної мови» [3, с. 117]. Глибоким знавцем мови свого народу, відомим майстром художнього слова був Михайло Стельмах. Науковці називають його твори енциклопедією, літописом життя українського народу, його долю. Автор правдиво й вичерпно презентує українську ментальність, із повагою та любов'ю описує українця-селянина. «Творячи художній літопис українського народу, Михайло Стельмах завжди прагнув домогтися широкої епічності змальовуваних подій, масштабних людських характерів. Схильність до гіперболізації, лірико-романтичний пафос, елементи думи, легенди, казки та пісні, фольклорно-афористичний філософський настрій розповіді надають книгам М. Стельмаха того

неповторного аромату, котрим у нашій літературі дихає його проза, до того ж іще чаруючи невичерпними мовними скарбами», – влучно зауважує Євген Гуцало [4, с. 35-36].

Відомим твором М. Стельмаха є гостродраматичний роман «Правда і кривда», у якому автор не тільки застосовує семантичне багатство української мови, а й широко презентує новотвори.

Аналіз досліджень цієї проблеми. В українському мовознавстві індивідуально-авторське словотворення досліджували В. Русанівський, Н. Сологуб, С. Єрмоленко, Г. Вокальчук, В. Чабаненко, Г. Сюта, О. Стишов, Ж. Колоїз, В. Герман, Н. Адах, О. Жижома, Л. Пашко, Т. Юрченко та ін.

Мета нашої розвідки – описати й проаналізувати семантику, особливості творення та функціонування іменників-інновацій композитного типу в романі «Правда і кривда» М. Стельмаха.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Предметом нашого розгляду є складні слова. На відміну від морфологічно простого слова, складне слово має ряд характерних ознак. «Його морфемний склад відрізняється не тільки наявністю кількох коренів (основ), а й тим, що йому властиві особливості, зумовлені тісними зв'язками складних слів з синтаксисом. Основна їх частина надає перевагу двокореневим структурам... Такі ознаки морфемної будови складного слова пояснюються синтаксичною природою його мотивації. Складні слова мотивуються переважно двочленними словосполученнями, що згортаються в двохосновне слово», – зазначає Н. Клименко у відомій праці «Словотворча структура складних слів у сучасній українській мові» (1984 р.) [2, с. 232].

Серед іменникових інновацій, ужитих у романі «Правда і кривда», велику групу становлять складні новотвори, яких є більше ніж простих за структурою. Їх можна об'єднати в такі тематичні групи:

1) назви осіб, які характеризують:

– рід занять, діяльність: *юрист-крючоктвор, картограй, курохват, хлібноїтель, раколов, розвідник-шибайголова, індивідуаліст-терорист, верхоглядець, мішконос, баба-пупорізка, макоїд, скритовбивець* (Яка погань, а в своїх правах розбирається, наче *юрист-крючоктвор* (с. 333); ...це коли невідомо ким виплоджена гадюка підозри проповзла між людьми і вчорашнього друга назвали ворогом, бійця – шпигуном, творця – запроданцем, а

хлібороба – **хлібогноїтелем** (с. 377); Був у моєму загоні один **розвідник-шибайголова**, з тих, що і в пекло з піснею полізе (с. 69); За головування тіпали його різні слизькоязикі **верхоглядиці** (с. 48); І, дивись, його не хапають за руку, як **скритовбивці**, а ще й прислухаються до нього (с. 65));

– соціальний стан, родинну належність, релігійні уподобання:

Мамура-злодій, піп-ракоїд, дукач-горлань, тітка-язичниця, язичниця-похатниця, господар-хазяїн, співак-бурлака, дрантогуз 'бідняк, злидар' (Лайдак, зажера, заздрісник, **дрантогуз, мерзопакосник**, що легкого хліба і масла шукає (с. 163); Це так в'їлися у нього **дукачі-горлані** і всяка **шантрапа**, дубило і гнуло їх на чортове обіддя! (с. 131); ...а народжується цікавість, довіра і співчуття до **співаки-бурлаки**, який, видать, теж черпнув горя (с. 52));

– зовнішній вигляд, риси портрета: **жінка-шатенка, середогруддя, грізнооччя, товстогуб'я / товстогубство, кулак-довбешка, тонкогуб'я, білозуб'я** (Він угатив своє **грізнооччя** в Марка, і той неприємно здивувався (с. 209); ...і Максим розчаровано скривив своє **товстогуб'я** (с. 233); ...блиснув чистим **білозуб'ям** (с. 261); ...а зібгане **тонкогуб'я** сіпається, пересмикується і не може чи опасається зронити перші слова (с. 156); ...розводить руки, а потім зціплює вузлом і кладе на **середогруддя** (с. 28); Спочатку він, розводячи вбоки викривлені щелепи, з **кулаками-довбешками** кидався на доньку (с. 88));

– внутрішні якості, риси характеру: **зрадник-перекинчик, нечупара-жмикрутка, солодколюбець, гидомирник, клятвовідступник, ловкач-доробкевич, горлохват, пустомел-свистун, славолюбець, душеспаситель, вертигуз** (...А скільки **вертигузів** з різними командировками крутиться біля колгоспу, щось глибокодумно мугикають, у блокноти записують... – і нічого (с. 200); ...Мамура ...подався не в ліси, а на хутір до однієї **нечупари-жмикрутки**, яка не цуралася ні процента, ні краденого, ні хапаного добра, ні чужих чоловіків (с. 89); ...Поцілуйко – це такий **ловкач-доробкевич**, що сьогодні під льодом торохтить, а завтра, гляди, в якомусь міністерстві вирине (с. 187); В цю мелодію зараз всотується все єство **солодколюбця** (с. 99); Через те чоловіка прозвали **Артистом**, але він навіть таким прізвиськом не гордився і не втішався, бо не був **славолюбцем** (с. 227); ...розкусить вона усіх

пустомелів-свистунів, хоч би як висвистували вони по різних трибунах (с. 226));

– приналежність до релігійної та біблійної тематики: *матір-троєручниця* (...*чітко й красиво вписав йому розстріл без суду і перехрестився на божу матір-троєручницю* (с. 48));

2) назви тварин, птахів, комах: *голуб-вертун, муха-червика, трупожер, чистокрівці* (...*Ти вмiла крутитись, як голуб-вертун* (с. 81); ...*побоявся рукою скинути хробаків: а що, коли це трупожери?* (с. 112));

3) назви рослин: *клені-поклені, дуб-довговік, цар-горох, президент-горох, парус-листочок, яблуко-червика, яблочки-гавлюшки* (*Коли на греблі побiля рядочка дрібних кленів-покленів зупинились коні* (с. 22); ...*Але такий чоловік житиме, як дуб-довговік* (с. 83); *На кожному своєму парусі-листочку він теж тримав ще затемнену за ніч росинку* (с. 350); – *Ого, який тут горох уродив!.. Прямо – цар-горох! – Президент-горох, – зневажливо кинув Кисіль* (с. 394)). Сюди ж належать інновації зі збірним значенням: *різноцвіт, голубоцвіття, пізньоцвіт* (...*бачив... і селянську хату з соняшниками і рожею перед нею, різноцвіти і пізньоцвіти біля неї, ...* (с. 14); *Машина ...вихопилась на польову, в голубоцвітті петрового батогоя дорогу...* (с. 394));

4) назви предметів, речовин тощо: *лист-трикутник* (...*тому закіптюжені солдатські листи-трикутники вони носили біля грудей, де колись лежали парубочі руки* (с. 44));

5) назви географічних об'єктів: *крутояр'я, калюжа-баюра* (*Недалеко від клуні, над крутояр'ям, стояло два гостроверхеньких стіжки сіна* (с. 229); ...*бодай його топило, не переставало і в калюжах-баюрах, і в морях-океанах* (с. 245));

6) назви населених пунктів, приміщень, будівель та їх частин: *оселя-білянка, хата-білянка, мурашник-землянка, семилітки-десятилітки, дрібнодвір'я* (...*і ніс у думках видіння нових осель-білянок* (с. 48); *Як тяжко, сумно і непевно навколо, серед убитих дерев, мурашників-землянок і кладовищ печей* (с. 47); – *Навчилась у різних семилітках-десятилітках та комсомолах на мою голову* (с. 88); *Але навколо побачив тільки нарости землянок і розхристане, де-не-де огорожене воринням дрібнодвір'я* (с. 185));

7) назви установ: *верх-міністерство* (*І не раз я прикидаю так собі в голові: може, хтось і там, на високому версі-міністерстві кривдить нас* (с. 345));

8) назви дій, процесів та їх результатів: *раколовня, пісня-посвист* (...*ти радісно з своєю немудрою, але щирою піснею-посвистом летів до рідного краю?* (с. 23));

9) назви явищ та станів природи тощо: *голоморожжя, сніжинка-іскорка, ніч-прамати* (*Та якось в люте голорморожжя зайшов до мене в землянку наш особист* (с. 70); *Ніч-прамати – не дасть погибати* (с. 70); ...*вони щедро розщеплювались на крихітні сніжинки-іскорки, творячи навколо невідчутну золоту метелицю* (с. 110));

10) назви абстрактних понять: *туполобство, гидомирство, згадки-спомини, баболобство, гречкосійство, крюкотворія* («*Що це – чесність чи туполобство?*» – *спаленів Поцілуйко* (с. 424); *Вона була такої думки, що тільки справжня любов прикрашає людину, а баболобство – нівечить її* (с. 175); ...*Не крюкотворію, а вболівання за громадське бачу я тепер у цифрах Поцілуйка* (с. 173); *А від батька залишились одні згадки-спомини* (с. 166); – *З шефства та гречкосійства думаєте їсти хліб?* (с. 179); – *Внав би, сучий вилупку, оце на коліна і попросив, щоб простили тобі різне твоє гидомирство* (с. 186));

11) назви емоцій, психічних станів: *жорстокосердя* (*І як у ній вживається любов до мертвого і жорстокосердя до живого!* (с. 180)).

Серед складних іменникових неолексем на позначення назв осіб, виявлених у романі «Правда і кривда», велику групу становлять юкстапозити, утворені чистим складанням двох іменників: *індивідуаліст-терорист* ← індивідуаліст, терорист; *співак-бурлака* ← співак, бурлака; *жінка-шатенка* ← жінка, шатенка; *розвідник-шибайголова* ← розвідник, шибайголова; *дукач-горлань* ← дукач, горлань.

Іменникові інновації-назви осіб М. Стельмаха утворені також змішаними способами словотворення, зокрема складанням із суфіксацією: *солодколюбець, славолюбець, хлібогноїтель, верхоглядець, клятвовідступник* та ін. (*солодколюбець* ← солодке любити; *славолюбець* ← славу любити; *хлібогноїтель* ← хліб гноїти); продуктивними при творенні таких композитів виступають суфікси -ець, -тель, -ник; а також складання із нульовою суфіксацією: *курохват, мішконос, макоїд* та ін. (*мішконос* ← мішок носити, *курохват* ← кури хватати, *макоїд* ← мак їсти).

Іменникові юкстапозити на позначення назв рослин, тварин, предметів тощо найчастіше утворені способом словоскладання: *президент-горох*, *голуб-вертун*, *парус-листочок*, *лист-трикутник*, *оселя-білянка*, *мурашник-землянка* та ін. (*президент-горох* ← президент, горох; *лист-трикутник* ← лист, трикутник; *мурашник-землянка* ← мурашник, землянка); рідше змішаними способами: складанням із нульовою суфіксацією (*трупожер* ← труп жерти) або складанням із суфіксацією (*крутояр'я* ← крутий яр; *дрібнодвір'я* ← дрібний двір).

В індивідуально-авторському лексиконі М. Стельмаха численну групу становлять складні абстрактні іменники: *гидомирство*, *крючкомворія*, *туполобство* та ін. Такі неолексеми утворені суфіксальноскладним способом, продуктивними тут виступають суфікси -ств(о), -ій(а), а саме: *туполобство* ← тупий лоб тощо.

Н. Клименко зазначає, що «основну частину іменників-юкстапозитів, вживаних у текстах по одному разу, становлять назви осіб. Назви інших істот та предметів представлені мало і класифікуються здебільшого родо-видовими зв'язками (камінь-сапфір, бички-дволітки). Серед таких слів лише поодинокі юкстапозити наголошують на схожості предметів (оченята-гудзики, замок-блискавка). Деякі іменники виявляють виразне емоційне забарвлення – позитивне (дощик-накрапайчик) чи негативне (гречкосії-гніздюки, грубіян-бруднолайко) [2, с. 72].

Корпус індивідуально-авторських неологізмів, виявлених у романі «Правда і кривда», свідчить, що найбільшу групу лексичних інновацій композитного типу становлять назви осіб, які характеризують рід занять, соціальний стан, портрет, внутрішні якості, риси характеру тощо. Велика кількість юкстапозитів-назв осіб містить оцінно-експресивне забарвлення, зокрема, часто такі неолексеми називають чи характеризують негативні риси характеру персонажів, наприклад: *нечупара-жмикрутка*, *ловкач-доробкевич*, *пустомел-свистун* та ін. Як правило, емоційно забарвлені композитні інноваційні іменники містять у своєму складі емотивний компонент, наприклад: *солодколюбець*, *гидомирник*, *грізнооччя* та ін.

Цікавим є творення прізвиська *Приїхав-Поїхав* для персонажа, якого автор описує також негативно. М. Стельмах сам мотивує семантику цього прізвиська в такому контексті: «...Люди його прозвали *Приїхав-Поїхав*. Це його суть: приїхав, не розібрався, накричав і поїхав. А служба його – начальник обласного управління

сільського господарства» (с. 213), тобто таке прізвисько характеризує героя як працівника, що ставиться до роботи безвідповідально, поверхово, не вникаючи в суть людських проблем.

Категорію іменникових авторських інновацій на позначення осіб у мовній палітрі М. Стельмаха активно доповнюють слова з різних тематичних груп або сполучення слів. Ідеться про номінації: **перекотиполе**, **гидомирство**; **бісова макітра**, **язикате опудало**, **безчутвенне опудало** та ін., значення яких можна зрозуміти у таких контекстах: – *Вночі притарабанилось до мене одне гидомирство і почало справжній торг. Воно, це гидомирство, звідкись пронюхало про наш сутуж і хоче підлататись на ньому* (с. 237); – *Ти знаєш, кого женеш із поля? – Знаю! Не робітника, а перекотиполе, погонича. Оранка настає – поганяєш на оранку, сівба прийде – поганяєш сіяти...* (с. 399); *...У мене, бісова макітро, коли хочеш знати, нічого куцого нема* (с. 40); – *Ой мовчи, безчутвенне опудало!* (с. 41); – *Це ти можеш, язикате опудало!* (с. 105). Більшість із таких номінацій у романі вжито у функції звертання.

Особливістю творення індивідуально-авторських неологізмів-юкстапозитів є й те, що М. Стельмах поєднує в одну лексему слова-синоніми на зразок: **згадки-спомини**, **калюжа-баюра**, **господар-хазяїн** та ін. У композитах **тонкогуб'я** і **товстогоуб'я** перші компоненти сполук вступають в антонімічні відношення.

Висновки. Розглянувши семантико-дериваційні особливості композитних інноваційних іменників, можна констатувати, що всі авторські неолексеми, що їх виявлено в романі «Правда і кривда» М. Стельмаха, утворені за традиційними словотвірними моделями, властивими українській мові, та відзначаються семантичною глибиною й оцінно-експресивним забарвленням.

Стельмахові лексичні новотвори презентують багаті й невичерпні виражальні потенції української мови, виявляють індивідуальне світосприймання письменника, засвідчують майстерність Стельмаха-художника, Стельмаха-психолога, Стельмаха-мовотворця.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.
2. Клименко Н. Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові / Н. Ф. Клименко. – К. : Наук. думка, 1984. – 252 с.

3. Кочан І. М. Лінгвістичний аналіз тексту : навч. посіб. / І. М. Кочан. – К. : Знання, 2008. – 423 с.
4. Наш Михайло Стельмах : літ.-крит. ст., етюди, есе. – К. : Рад. письменник, 1982. – 367 с.
5. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970-1980.
6. Стельмах М. П. Твори : в 7 т. Т.4. / М. П. Стельмах. – К. : Дніпро, 1983. – 712 с.

Бабий Ирина. Семантико-словообразовательная характеристика композитных инновационных имен существительных в романе «Правда и кривда» М. Стельмаха. В статье рассматриваются композитные индивидуально-авторские новообразования-существительные в романе «Правда и кривда» М. Стельмаха. Проанализированы семантика и структура сложных лексических инноваций.

Осуществлен также анализ авторских новообразований на словообразовательном уровне. Выявлены способы образования сложных лексических инноваций с учетом соотношения мотивирующих и мотивируемых основ.

Рассматриваются особенности функционирования авторских новообразований в романе. В результате проведенного исследования установлено, что индивидуально-авторские новообразования обогащают выразительные возможности языка, выполняют активную экспрессивно-стилистическую роль в анализированном произведении. Самую большую группу среди сложных авторских новообразований-существительных, выявленных в романе «Правда и кривда», составляют названия лиц.

Ключевые слова: новообразование, авторский неологизм, лексические инновации, неолексема, сложное слово, композит, юкстапозит.

Babiy Iryna. Semantic and Word Forming Characteristics of noun Compositive Innovations in the Novel «Pravda i Kryvda». In the article the author's individual noun innovations and their functions in M. Stelmakh novel «Pravda i Kryvda» (The Truth and Abuse) are studied. Semantic and of complex lexical innovations is analyzed.

In the article it is confirmed that individual author's neologisms enrich the expressive means of a language. They are characterised by semantic and stylistic flexibility and are important descriptive and expressive means in fictional text. The largest group among the complex author's neologisms which can be found in the novel «Pravda i Kryvda» (The Truth and Abuse) are the names of people.

In the article a word forming analysis of compositive innovations of nouns is mad and peculiarities of its functioning are revealed. The evaluative and expressive colouring of complex lexical innovations in the novel «Pravda i Kryvda» is underlined.

Key words: neologism, author's neologism, lexical innovations, neo-lexeme, complex word, composite, jukstaposite.